

FEMINISTIČKA ANTROPOLOŠKA KRITIKA: OD UNIVERZALIZMA DO RAZLIKE

TEA ŠKOKIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku
Zvonimirova 17, 10000 Zagreb
e-mail: tea@ief.hr

UDK: 39.01-055.2

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 01.06.2001.
Prihvaćeno: 30.06.2001.

Feministička antropološka kritika od svojih institucionalnih početaka razvija kritiku maskulinističke teorije i njegove praktične izvedbe na terenu. Istovremeno unutar feminističkog korpusa nastaju različita teorijska razmišljanja i naponi ka stvaranju nove ili drugačije epistemologije. Kategorija roda, univerzalnost, ustrajavanje na razlikama, dekonstrukcija neki su od pojmova oko kojih se raspolučivala feministička znanstvena perspektiva.

Ključne riječi: rod/esencijalizam vs. dekonstruktivizam/feministička metodologija

Povezanost feminizma i antropologije u smislu kontinuirane teorijske produkcije koja se uzajamno pozivala, prizivala ili odricala, moguće je datirati u rane sedamdesete godine dvadesetoga stoljeća. Emancipacija "primitivnih" kultura, ali i događaji u "Prvom svijetu" (borba za građanska prava, proturatni pokreti, ekonomski zahtjevi žena) nalagali su intervenciju i radikalno preispitivanje dotadašnje antropološke tradicije i prakse.

Kritika društva i znanosti od marginalnih društvenih grupa (nebijelci, studenti, homoseksualci, žene) pretakala se u akademsku zajednicu da bi postala dekonstrukcijski diskurs unutar samih disciplina. Redefiniranje antropologije podrazumijevalo je odbacivanje kolonijalističkoga pristupa istraživanim kulturama, ali i vlastitim marginalnim društvenim skupinama, te transformaciju od znanosti koja se bavi egzotičnim *Drugim* ka potencijalnoj kritičkoj analizi vlastite kulture. Ovakva razmišljanja svoj će klimaks doživjeti osamdesetih godina s globalnom afirmacijom postmodernizma.

Unutar antropologije po prvi se put dovodi u pitanje dominantni model istraživanja u onoj mjeri u kojoj je to model bijelog muškarca, srednjeg ili višeg društvenog položaja i svakako zapadnjaka. Feministički orijentirane antropologinje u tom smjeru razvijaju kritiku seksizma u društvenim znanostima:

Prestiž muškaraca u našem društvu toliko je izražen da žena, u etnologiji ili u bilo kojoj drugoj profesiji može steći poštovanje ili ugled samo ako se bavi pitanjima koja muškarci smatraju važnima. Tako su žene etnolozi bile djelatne godinama, rijetko je moguće otkriti bilo kakve razlike između njihova rada i rada muškaraca etnologa. Profesionalna edukacija uključila je učenje mišljenja iz muške perspektive tako da se ne bi trebalo čuditi što su žene postavljale ista pitanja kao i muškarci (Slocum prema Sklevicky, 1996:159).

Muška perspektiva, sintagma koja je iz današnje pozicije nesigurnih rodnih identiteta jednako neprecizna u definiranju epistemološkog koncepta kao i zahtijevana ženska perspektiva, zapravo je pozitivistička epistema kojoj se pripisivalo zagovaranje "objektivnog, neutralnog, apersonalnog znanstvenog glasa".

Muški utjecaj na teorijske pretpostavke, smatrale su feministkinje, proizvodi određeni tip etnografskog podatka u kojemu je žena uvijek onaj "drugi", bilo da se radi o vlastitoj ili stranoj kulturi. "Drugost" u tom smislu znači da se znanje o raznim skupinama ili supkulturama, a ovdje je riječ o ženskoj, najčešće konstruira izvan te skupine, čak i sami pripadnici tih skupina sliku o vlastitoj skupini usvajaju iz druge, "kompetentnije" skupine znanstvenika, koji su ih vidjeli, opisali i definirali (vidi Sklevicky, 1996).

Žene nisu izuzete iz takva posredovanog determiniranja. Stoga je slika društva što je nudi etnologija bila proglašavana od feministkinja nepotpunom i neistinom, u njoj nedostaju, prigovarale su one, glasovi autentičnog ženskog iskustva, koji se inače mogu čuti samo oblikovani muškim komunikacijskim modelom. Ne bi li se omogućila vidljivost žena u kreiranju društvene zajednice, bilo je potrebno *pristupiti preispitivanju i "raskrinkavanju" tradicionalnih predodžbi o ženi i njezinu položaju u društvu, odnosu spolova, njihovoj podjeli rada i karakteru muškosti i ženskosti i pojedinim društvima* (ibid. 1996:157).

Na ovome bi mjestu valjalo pripomenuti kako je o trideset godina postojanja feminističke antropologije danas teško napisati sveobuhvatni i potpuni pregled razvoja ove poddiscipline, tim više što se njezini dominantni krakovi unutar američke kulturne antropologije i zapadnoeuropske, točnije britanske, socijalne antropologije ne poklapaju uvijek u idejama, paradigmama i školama. Naslijede je to različita statusa antropološke znanosti, ali i različita statusa znanstvenica na ovim dvama kontinentima. Odlučila sam predstaviti razvoj feminističke antropologije od njezina akademskog začetka kao službeno priznate poddiscipline, bez obzira na to što su neke znanstvenice, primjerice Margaret Mead i Ruth Benedict, znatno utjecale na razvitak antropologije uopće. Promjene koje su se odvijale unutar feminističke antropologije nemaju linearni slijed i nisu sveprisutne. Riječ je o prepletanju raznorodnih tema i pristupa koji se odražavaju i putem istraživačkih interesa i putem teorijskih tekstova. Namjera mi je predstaviti neka epistemološka čvorišta zanimljiva domaćem čitateljstvu, svjesna niza nepokrivenih presjecišta feminističkog teorijskog i društvenog feminizma s humanističkim i društvenim disciplinama¹.

¹ Pretražujući leksikone, pregledne članke i povijesti feminističke antropologije, naišla sam na nekoliko mogućih klasifikacija i vremenskih pregleda razvoja feminističke misli unutar antropologije. Tako će Angela Bratton govoriti o trima vremenskim razdobljima feminističke antropologije. Razdoblje od 1850. do 1920. godine smatra prvim valom feminizma ili feminizmom sufražetkinja. Ključnim znanstvenicama toga razdoblja, koje istodobno participiraju u akademskom i aktivističkom životu, smatra Amerikanke Elsie Clews Parsons i Alice Fletcher te Britanku Phyllis Kayberry. Drugom valu feminizma, koji traje od 1920. do 1980. godine, pridružuje istraživačice Margaret Mead, Simone de Beauvoir, Betty Friedan, Eleanor Leacock, Lucy Slocum, Gayle Rubin, Sherry Ortner, Shirley Ardener. Treći val feminizma, prema Bratton, traje od 1980. godine do danas, a sama autorica mu posvećuje tek nekoliko natuknica (Bratton: www.indiana.edu). Henrietta Moore se u svojoj knjizi *Feminizam i antropologija* (1988) odlučila za drukčiji pristup te raspravlja o temeljnim pitanjima socijalne antropologije: rodu, srodstvu, radu i domaćinstvu, ali putem perspektive i kritike feminističke antropološke misli. Ako bi se, pak, odlučili pratiti razvoj britanske feminističke antropologije od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, u kojemu sudjeluju znanstvenice poput Pat Caplan ili Janet Bujra okupljene oko *Londonske ženske antropološke grupe* (*London Women's Anthropology Group*), put bi nas vodio do rastućeg interesa za marksističkom teorijom koja je iznjedrila istraživanja o ženama i radu u kapitalističkim i nekapitalističkim zemljama (Caplan i Bujra, 1979).

KATEGORIJA RODA I UNIVERZALNA ASIMETRIJA

Antropologinje prve faze razvoja feminističke antropologije, dakle ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća, svoja su istraživanja nazivale *antropologijom žene*. Osnovni im je zadatak bio otkriti kako su se žene opisivale u etnografskom pismu, ponoviti istraživanja i vidjeti što žene doista rade, te zabilježiti i analizirati izjave, stavove i percepcije samih žena. Vratile su se dvadeset godina starim tekstovima Simone de Beauvoir. Rečenice poput *Žena se ne rađa kao žena, već to postaje* i *Ona se determiniše i razlikuje od muškarca, a ne on u odnosu na nju — ona je nebitno prema bitnom. On je Subjekat, Apsolut; ona je Drugi* (de Beauvoir, 1982:11(2), 12(1)), bile su poticaj za stvaranje nove kategorije analize — *kategorije roda*.

Pojam roda se uvodi kao opozicija “oprirođenim” spolnim razlikama. Analitički koncept roda činio se idealnim teorijskim obratom dotadašnjem biološkom detereminizmu, prisutnom u gotovo svim znanostima. Dok je biološki redukcionizam interpretirao muško-ženske odnose kao odraz spolnih identiteta, rod je kulturna i društvena konstrukcija čija izgradnja počinje rođenjem. Uloge namijenjene muškarcima i ženama u društvu razlikuju se ne zbog činjenice njihova spola već zbog društvenog određivanja i sankcioniranja. Ili, jezikom feminističkih teorija, ustrajavanje na rodu kao deskriptivnoj kategoriji stalno je upozorenje da je žena predodžbeni, misaoni i jezični konstrukt muške kulture. U “razbijanju” antropoloških stereotipa što je “prirodno”, pomogla je već postojeća etnografska građa koja je otkrivala žensku svakodnevicu, a skupljale su je, valjalo bi ovdje pripomenuti, uglavnom antropologinje i etnologinje bilo da je riječ o pripadnicama američke ili zapadnoeuropske znanosti².

I dok se podjela spolnih uloga, a time i odrednice identiteta, u antropologiji najčešće objašnjavala gospodarskim aktivnostima, odnosno fizičkim mogućnostima muškaraca i žena, zapisi s terena pružali su drukčiju moguću interpretaciju. Tako su Alice Schlegel i Jean Briggs istraživale odnose muškaraca i žena u stranim i plemenskim zajednicama tvrdeći da su njihove uloge komplementarne, ali ravnopravne (Schlegel, 1977; Briggs, 1970). Eleanor Leacock je tvrdila kako su doticaji domoradaca s Europljanima promijenili postojeće gospodarstvo i stvorili nejednakost između spolova (Leacock, 1981).

Inspiraciju feministkinje traže u djelima, ali i u životopisu, Margaret Mead, Boasovke, koja je u knjigama *Odrastanje na Samoi* (1928) i *Spol i temperament u tri primitivna društva* (1950) prikazala utjecaj kulture na razvoj ljudskog društva, odvajajući

² Zanimljivo je kako se zanimanje hrvatskih etnologinja okreće ka istraživanju svakodnevice. Razlog tomu nisu utjecaji feminističke misli već nestajanje temeljnog pojma istraživanja: narod. Ines Prica u članku *Ženski autoritet u hrvatskoj etnologiji* (izlaganje pročitano na konferenciji SIEF-a *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium*, April 23-28, 2001, Budapest) raspravlja putem, kako sama kaže, *iskošenog motrišta rodne problematike* o specifikumu hrvatske etnologije u smislu većinskog ženskog autorstva i autoriteta koje je svojim istraživanjima *neugodnih društvenih iskustava, ružnim, banalnim i hibridnim kulturnim fenomenima* omogućilo modernizaciju discipline i osuvremenjivanje predmeta. Prema autorici etnološki diskurs ženskoga autorstva javlja se u trenutku prijetećeg nestanka pojma naroda kao nositelja ikakve prepoznatljive kulturne naracije, posvećujući svoju pozornost opisima svakodnevne kulture.

biološke i kulturne čimbenike koji kontroliraju ljudsko ponašanje i osobni razvoj. Nastavak razmišljanja, koja se provlače radovima Margaret Mead, prisutan je i u dvama ključnim zbornicima razdoblja *antropologije žene*. *Žene, kultura i društvo* [Woman, Culture and Society] (1974) i *Ka antropologiji žene* [Toward an Anthropology of Woman] (1975) promoviraju rodnu teoriju kao općevažeci ključ u razumijevanju asimetričnog položaja spolova u hijerarhiji moći i odlučivanja.

Pretpostavka da su sve žene podređene u istim segmentima svog društvenog djelovanja kao i da postoje interkulturalne ženske aktivnosti (npr. majčinstvo, briga za domaćinstvo) osnovne su teze na kojima se temelji feministička antropološka teorija toga razdoblja. Feministička antropologija je "dobila u zadatak" pronaći koji su to oblici opće ženske podređenosti. Univerzalističke ideje koje se pojavljuju sedamdesetih godina smatraju da je muška dominacija univerzalna činjenica u svim društvima i u svim aspektima ljudskog života. Razvile su se dvije važne komparativne teorije. Prva je istraživala žensku povezanost s prirodom, koja je obezvrijeđena kao i žena, u odnosu na kulturu i njoj pripadajućeg muškarca. Autorice poput Sherry Ortner (1974) smatraju da se podređenost žena može istražiti društvenim odnosom prema kulturi i prirodi. Naime, taj odnos odgovara odnosu koji društvo ima prema muškarcu i ženi. Muškarac i kultura pripadaju višem svijetu, reprezentativnom dijelu društva, dok su žena i priroda potisnuti u nižu, tajnu sferu. Druga je teorija (vidi Rosaldo, 1974) pokušala hijerarhiziran odnos muškaraca i žena objasniti ženskom vezanošću uz domaćinstvo, djecu i odgoj. Dakle, uz privatni prostor kuće i obitelji. Muškarcima, nasuprot tome, pripada javni, društveni život. Takvu podijeljenost na privatni i javni svijet smatrale su općom pojavom u većini poznatih društava, kao što je i podjela rada odraz takva dihotomnog vrednovanja (Moore, 1994:10, Papić i Sklevicky, 1983:14-26).

Oba teorijska pristupa istraživanju subordiniranog položaja žena imala su za cilj pronaći i podvući razlike između aktivnosti dvaju spolova. Iako se usredotočuju na njihove rodne zadatosti, ove teorije još uvijek možemo smatrati esencijalističkima i to u segmentu poopćavanja kojim se stvarala slika istovrsnog odnosa muškaraca i žena u svim društvima. Pritom se pojam "žena" konstituira kao univerzalna kategorija. Koncepti povezanosti žene s prirodom i privatnim imaju dva prilična nedostatka. U namjeri koju je moguće čitati kao stvaranje velike društvene teorije koja će dati konačne odgovore i udariti temelje za političkom promjenom u korist žena, feministkinje su izostavile ili previdjele da je spol jednako društvena kategorija kao i rod te da se rod ne može shvaćati kao stalan i povijesno nepromjenljiv društveni konstrukt. Nezapadne kulture različito doživljavaju i spol (kategorizacija zapadnog diskursa na muški i ženski spol urušava se kod proučavanja kultura koje, npr. smatraju da svako tijelo sadrži i muško i žensko, te su prave razlike unutar, a ne izvan tijela) i rod (koji se nastavlja na zapadnjačku diferenciranu sliku o dva spola). Sylvia Yanagisako i Jane Collier (prema Moore, 1994:12) ustvrdile su da je razdavanje spola i roda samo još jedan oblik etnocentrizma. I on je dio binarne antropološke klasifikacije zapadnog modela. Binarizam spolova, rodova i njihovih razlika posljedica su zapadnjačkog diskursa, a *etnografski nam materijal kazuje da razlike između muškaraca i žena koje ljudi drugih kultura naturalizirajući smještaju u*

ljudsko tijelo i u značajke fizičkog i kozmološkog okoliša – ne odgovaraju uvijek konstelacijama značajki na temelju kojih zapadni diskurs zasniva svoje kategorizacije (Moore, 1994:13). Primjeri se mogu naći u mnogim kulturama, a govore u prilog teoriji da koncepti muškosti i ženskosti kakve poznaje Zapad nisu uvijek tako jasno razdijeljeni. Tako je i kad govorimo o eunusima, berdačima ili virđinama (Herdt, 1996).

Nancy Fraser i Linda J. Nicholson smatraju kako su ovi univerzalistički koncepti grandiozni i totalni, a teoriju se poimalo kao potragu za ključnim faktorom koji bi interkulturalno objasnio seksizam i društveni život. Teoretizirati je u tom smislu značilo stvarati metanaraciju (1999:31).

RAZLIKE IZMEĐU ŽENA

Osamdesete godine prošloga stoljeća odražavaju ovakve kritičke stavove. Pišu ih i argumentiraju obojene žene, lezbijke i žene koje ne pripadaju *mainstreamu* zapadnog znanstvenog miljea (Hooks, 1982; Amos i Parmar, 1984; Bhavnani i Coulson, 1986; Minh-ha, 1987). Ubrzo su im se pridružile i žene koje nisu željele pristati na lažnu sliku u kojoj svaka, odnosno bilo koja žena može predstavljati sve žene. Pitanje feminizma lomilo se upravo u ustrajanju na jasnim definicijama, na potrebi za konstituiranjem političkog i djelatnog subjekta koji bi univerzalno opunomoćio kategoriju *Žena*.

Novi oblik razlike koji se nastoji istraživati jest razlika između žena. Ponovno se računalo na antropološki metodološki aparat koji će otkriti razlike među ženama, odbaciti transkulturalne i transpovijesne obrasce ženske podređenosti. Ako je potrebno neko zajedništvo za borbu protiv podređenosti žena, smatrale su pripadnice novog vala feminističkih teoretičarki, onda ga treba tražiti u jasno određenim situacijama, a ne totalizirajućim tipologijama. Pomak prema pluralnosti iskustava i konteksta na prvi se pogled činio dovoljno radikalnim, no ubrzo se pokazalo da ni takva raščlamba nije zadovoljavajuća. Postavlja se pitanje perspektive koju imaju antropologinje na terenu.

Bijela, zapadna, heteroseksualna i klasno dobrostojeća antropologinja feministkinja zauzima sličan stav pri istraživanju kao i njezin toliko napadani kolega, optužuju feministkinje nezapadnoga kruga ili tzv. "halfies" tj. etnologinje i antropologinje koje istražuju i pripadaju istom terenu.

Feministički antropološki diskurs mijenja se usporedno s *Novom etnografijom*, koju "propovijedaju" James Clifford i američki postmodernisti, dakle eksperimentalnom, intersubjektivnom i dijalogičnom (vidi Cole, 1996). Istraživačice "otkrivaju Geertzov gusti opis", mogli bismo bogohulno reći, prije Geertza. Naime, kritika s kojom su suočene od svojih kolegica koje ne pripadaju "arhetipu antropologinje", promovira oblik samoevaluacije i refleksivnosti u istraživačkom radu, a sklonost da bilježe priče, marginalne situacije i događaje iz privatnosti, nalik je sklonosti koju zagovaraju postmodernisti³. Kao posljedica nastaju teorije koje ekspliciraju razlike, koje se ne

³ Ipak, u sada već legendarnoj *Writing Culture* (1986) Clifforda i Marcusa feministička perspektiva nema neko važnije mjesto u propitivanju drukčijih metodologija i epistemologija. Kao svojevrsni odgovor nastao je zbornik

temelje isključivo na rodnoj dihotomiji već na kompleksnosti u kojoj se rod, rasa, klasa međusobno presijecaju⁴.

Unatoč kritici rodne koncepcije feministička je teorija prihvaćajući i razvijajući pojam roda napokon postala relevantna i "dovoljno znanstvena" akademskom okruženju.⁵

Upisivanje rase, klase, seksualnih različitosti, kulturnih okruženja dovelo je na dnevni red pitanje subjekta ženskog identiteta.

ESENCIJALISTKINJE NASUPROT DEKONSTRUKTIVISTKINJAMA

Postmodernističko samopkazivanje subjekta, kao konstitutivno nužnog za političko djelovanje na temelju razlika, podijelilo je feministkinje u dva tabora. Esencijalistkinje⁶ su u odricanju subjekta vidjele podvalu, pa su dekonstruktivistički zahtjev shvaćale kao prepreku u tek probuđenom prostoru izgradnje ženskog subjekta. Dekonstruktivistkinje (teoretičarke poput Judith Butler, Jane Flax, Diane Elam) su smatrale ponuđeni prostor "prava na subjekt" ionako od početka lažnim, jer je svako

Women Writing Culture urednica Ruth Behar i Deborah A. Gordon (1995) s tekstovima o mogućoj poetici i politici etnografije te feminističke etnografije. S obzirom na Cliffordovu kritiku iz uvodnika zbornika *Writing Culture* kako feminističke antropologinje ne mogu biti tekstualno inovativne i reflektivne, autorice zbornika reafirmiraju neke od pionirskih ženskih etnografija, primjerice radove Zore Neale Hurston, prešućene crne Boasove učenice koja je tridesetih godina dvadesetoga stoljeća pisala eksperimentalnu etnografiju, istodobno pripadajući akademskoj zajednici i crnačkoj supkulturi koju istražuje (Hernández, 1995:148-165). Geyla Frank piše o radu Barbare Myerhoff kao reflektivnom, narativnom, dijalogičnom i procesualnom pristupu etnografiji koji nije našao mjesto u pregledima *Nove etnografije*, premda su njezini film i knjiga *Number Our Days* nastali 1976., odnosno 1978. godine (Frank, 1995:207-234). Zbornik *Women Writing Culture*, međutim, ne ostaje samo na popisu žena koje su utjecale na razvoj kulturno-antropološke misli već donosi i tekstove njihovih današnjih nasljednica u smislu žanrovske i stilске hibridnosti na području multikulturalne feminističke etnografije (Lila Abu-Lughod, Aihwa Ong, Ruth Behar).

⁴ Crne feministkinje tvrde da pitanje rase nije dodatno pitanje, iskustvo rase transformira iskustvo roda te dovodi u pitanje bilo koji feministički pristup koji sugerira da se prema ženama u prvome redu treba odnositi kao prema ženama, a tek nakon toga kao prema ženama koje se razlikuju po rasi, kulturi, povijesti itd. (Moore, 1995:190).

⁵ Može se slobodno reći da su, uvodeći pojam rod zahvaljujući feminističkoj teoriji, sve društvene discipline doživjele duboku transformaciju i uvele novu perspektivu - perspektivu višeslojno konstruirane polnosti kao integralnog elementa i nezaobilaznog 'igrača' u društvenom poretku stvari (Papić, 1997:12).

⁶ Ne prihvaćajući redukovanje esencijalizma na determinizam ili na neistorijske suštine, ja ću osporiti shvatanje da je esencijalistička feministička pozicija apolitična ili čak potencijalno reakcionarna. Naprotiv, potpuno se slažem sa Gayatri Spivak (Gayatri Spivak) da esencijalizam može biti neophodna strategija. Takođe, pokušaću da dokažem da feministička teoretičarka, zainteresovana za promišljanje polne razlike i ženskog danas, ne može sebi dozvoliti da ne bude esencijalistkinja. Moja odbrana esencijalizma počiva na tri temeljne premise. Prvo, da bi polnu razliku učinili operativnom kao političku opciju, feminističke teoretičarke treba da žensko ponovo spoje sa telesnom, polno određenom realnošću žene, odbacujući odvajanje empirijskog od simboličkog, ili materijalnog od diskurzivnog, ili pola od roda. Drugo, da je ovaj projekt važan i kao epistemološki temelj feminističke teorije i kao polje političke legitimizacije za feminističku politiku u socijalnom, ekonomskom, političkom i teorijskom kontekstu postmoderne i postindustrijske situacije. Treće, razmišljajući o polnoj razlici, zbog same strukture ovog problema, dolazimo do metafizičkog pitanja o esenciji. Pošto je ontologija grana metafizike koja se bavi strukturom onoga što esencijalno jeste, ili onoga što je implicirano samom definicijom entiteta, ja ću se zalagati za ontološku osnovu polne razlike. Dodacu da je projekt napuštanja metafizike, to jest redefinisavanja ontologije, otvoren projekt koji ni feministkinje ni savremeni filosofi do sada nisu uspjeli da reše. Prema tome, ako ne želimo da popustimo pred lagodnim antiintelektualizmom onih koji metafiziku vide kao "zbrkano mišljenje", ili pred linijom manjeg otpora onih koji je redukuju na jednu ideološki netačnu opciju, mislim da doista treba da kritiku diskursa o esencijama uzmemo ozbiljno kao istorijski zadatak moderniteta (Braidotti, 1995:78-79).

U naporu uključivanja glasova marginaliziranih skupina, mogli/e bi se ugledati na one koji su protivni

mjesto subjekta proizvela politika sama. Prema Judith Butler identitet nije ni zauvijek zadan niti potpuno umjetan i arbitraran, te stoga nije uopćeni preduvjet političkih interesa, pa onda i akcija (Butler, 2000:143). Kako ustrajanje na teorijskoj binarnosti feminizma sputava feministički diskurs, možda je plodnije krenuti u političko djelovanje bez "stabilnog subjekta", jednako tako ne ustrajavati na razlikama spola i roda kao novom, vlastoručno uvedenom binarizmu razlike.

Ali kako izaći u javnost bez jasno definiranog ženskog subjekta, opremljena fluidnim i poroznim identitetom. O nelagodi stvaranja subjekta u javnosti, s obzirom na posljedice polarizirane feminističke teorije, piše Biljana Kašić u tekstu *Javni identitet: nelagode oko konstitucije Subjekta* (1998). Analizirajući koji su i kakvi ženski programi i akcije vidljivi i prisutni u javnosti, napose hrvatskoj, ona smatra da su prostori ženskih identificiranja u javnosti "zapretni u različite nelagode". Imajući u vidu da je javni prostor danas ne samo ritualno mjesto različitih i izmještenih identiteta već i mjesto mnogostruke produkcije moći, autorica razmatra mogućnost rodne/spolne uloge u tom kontekstu. Upućuje na metodički problem istraživanja javnog identiteta žene u trenutku "izmicanja identiteta" unutar teorije, čime izgradnja ženskog subjekta kao političkog subjekta postaje nejasna s obzirom na mjesto identifikacije koje se nudi u javnom prostoru (Kašić, 1998).

Podjelom na "esencijalistkinje" i "dekonstruktivistkinje" doveden je u pitanje smisao feminizma. Koga on zagovara? U čije ime pregovara? Ako nemamo zajednički jezik, svijest i iskustvo, pitale su se feministkinje, što će biti naš kolektivni identitet? Ako nismo subjekt, nemamo ni identitet, a onda ni razrađenu identitetnu politiku i društvenu akciju.

Standpoint teorije (teorije stajališta) izlaz pronalaze u analiziranju ženskog iskustva kao homogenom faktoru oko kojega je moguće novo ujedinjavanje ženskog subjekta. Nastoje istražiti koliko su ženska iskustva slična, posebno u odnosu na trpljeno muško nasilje.

Smatraju da položaj opresiranih nudi drukčije znanje, koje je, iako prisutno, nevidljivo u društvenoj valorizaciji znanja⁷.

totalizirajućim i univerzalističkim teorijama, poput prosvjetiteljskih. Mnogle radikalne intelektualke privučeni/le su skupu različitih radova koji sežu od književne kritike do društvenih znanosti, nazvanih postmodernizmom. Autori poput Foucaulta, Derride, Rortyja i Lyotarda protive se vjerovanju u univerzalni razum koji smo naslijedili od prosvjetiteljske europske filozofije. Oni odbijaju pripovijesti koje obuhvaćaju cijelu ljudsku povijest: kako to kaže Lyotard, "objavimo rat totalitarnosti". Umjesto toga, predlažu društvenu kritiku ad hoc, kontekstualnu, pluralnu i ograničenu. Brojne feminističke teoretičarke pridružile su se njihovoj kritici moderniteta i usvojile njihove stavove o tome što se može a što ne može znati, reći i pročitati iz tih tekstova i u njima. Unatoč očite sličnosti s projektom koji predlažem, smatram da te teorije više odmažu no pomažu. Unatoč želje izbjegavanja univerzalnih tvrdnji i unatoč opozicije takvim tvrdnjama, neke univerzalističke pretpostavke i dalje su prisutne u njihovu radu. Tako postmodernizam unatoč naporu da izbjegne probleme europskog modernizma osamnaestog i devetnaestog stoljeća, u najboljem slučaju kritizira te teorije bez da ih nečim zamijeni (Hartscock, 1999:140).

⁷ Sandra Harding predstavlja teoriju stajališta kao teoriju koja zadire u pitanje metode i epistemologije androcentrične znanosti. *Znanje bi se, kažu one (misli na feministkinje koje pripadaju standpoint teoriji, a kojima i sama pripada, op. a.) trebalo temeljiti na iskustvu. No u modernim zapadnim kulturama znanje je potjecalo od ograničenih i iskrivljenih društvenih iskustava i provjeravalo se spram njih. Iskustva koja potječu iz ženskog djelovanja, shvaćena putem feminističke teorije, mogu biti polazištem potpunijega i manje iskrivljenog znanja (Harding, 1999:85).*

Ipak, i esencijalistkinjama i dekonstruktivistkinjama zajedničko je prepletanje antropoloških, filozofskih, psihoanalitičkih i književnoteorijskih kanona u tekstovima koje pišu. Postmodernistička rasprava otvorila je feminističkim antropologinjama, bez obzira kojoj struji pripadale, prostor za iskušavanje različitih tekstualnih strategija i pisanje višeglasnih tekstova.

Konac dvadesetoga stoljeća obilježava stvaranje novog diskurzivnog prostora koji ponovno spaja dekonstruktivističku i esencijalističku teorijsku misao, te feminističku antropologiju obilježava raznolikost shvaćanja ženske uloge u društvu i traženje minimuma ženskog zajedništva. I dalje je u feminističkoj retorici prisutan zahtjev prema kojemu prvo moramo *imati sebe* da bismo se mogle dekonstruirati (vidi Elam, 1994).

Tema individualnosti i *imanja sebe* zanimljivo se elaborira u tekstovima Audre Lorde. Crna lezbijska feministička pjesnikinja i esejistkinja smatra da se fragmentacija njezina identiteta ne događa samo unutar skupine već i unutar nje same. *Uočavam da me stalno potiču da otkinem pojedini aspekt sebe i predočim ga kao smislenu cjelinu, zasjenjujući ili negirajući druge dijelove sebe* (Lorde prema Sawicki, 1991:218). Upućivanjem na osobni identitet feministička teorijska kritika prepoznaje važnost i tog segmenta razlike - razlike iznutra. Štoviše, uspjela je u etnografsku praksu kao legitimnu građu "progurati" životnu priču i iskustvo pojedinki. I ovdje se rasvijetlila prikriivena intencija društva za kontrolom naših želja i potreba. Naizgled, privatni život je odvojen od političkog, javnog života. Lažno nas ohrabruju da je to prostor naše osobne slobode i stvaranja. Za žene je to dvostruko lažno mjesto. Zatvorena u privatni svijet, iz kojega je iskorak dopušten samo ako je u skladu s trenutnom ideologijom društva, trpi patrijarhalne oblike ponižavanja jednako kao i na javnoj sceni.

Feministički slogan "osobno je političko" upućuje da se naš privatni svijet može osloboditi nametnutih identiteta jedino političkim djelovanjem⁸.

Nužno je prepoznati razlike, imenovati ih i tako potvrditi osobnu djelatnost i kolektivnu solidarnost, a da se ne upadne u stranputicu novih dominacija i isključivanja.

Ako je antropologija sposobna teoretizirati sličnosti i razlike među ljudima, a feministička antropologija među ženama, onda ne možemo još dugo zanemarivati i razlike unutar nas samih. Osobe se konstituiraju putem razlika te je zadatak antropologije spoznati te razlike unutar pojedinaca (Moore, 1994:203-204).

⁸ Krilaticom 'Osobno je političko' ženama je skrenuta pozornost na način na koji nas se ohrabruje da društveni život gledamo kroz prizmu osobnog, kao pitanje individualne sposobnosti ili sreće pri nalaženju pristojnog bračnog partnera ili primjerenog mjesta u kom ćemo živjeti. Feministice su istakle kako osobne uvjete strukturiraju javni čimbenici, zakoni o silovanju i pobačaju, status 'supruge', obrazovne politike, alokacija općeg blagostanja i spolna podjela rada u kući i na poslu. 'Osobni' se problemi stoga mogu riješiti jedino političkim sredstvima i političkim djelovanjem (Pateman, 1998:126).

HRVATSKI ŽENSKI ETNOLOŠKI DISKURS

Ovdje bih se željela osvrnuti na hrvatsku etnologiju, kao disciplinu koja se u zadanom kontekstu prošlih pedeset godina imala zanimljivo razvijala upravo u pitanju spolno rodni istraživanja. Jedan se dio identiteta etnološke profesije u Hrvatskoj temelji i na činjenici da su veći dio hrvatskih etnologa žene. Feminizacija profesije može se očitati dvojako. S jedne strane to potvrđuje marginalnost struke. Gotovo je simptomatično da što je neki "žanr" (u ovom slučaju disciplina) hijerarhijski viši, to je manje žena u njemu. S druge pak strane etnologija je, s obzirom na mnoge druge znanosti, rano otkrila i problematizirala žensku perspektivu (Vera St. Erlich, Dunja Rihtman-Auguštin, Lydia Sklevicky). Pitanje identiteta etnologije uvodi se ipak prilično rano i ono svojim izlaganjem specifičnosti profesije, u koje spada i njezina "ženska priroda", donekle anticipira postavljanje pitanja roda. Ženske uloge i pripisani im stereotipi unutar određene etničke skupine zanimljivo su mjesto etnografskog istraživanja. Dekodiranjem položaja žene u nekoj zajednici dekodira se i njezina struktura, mjesta moći i znanja koja se prenose naraštajima, što u konačnici feminističke ideologije pridonosi kritici patrijarhalnog modela znanosti i otvora mogućnost propitivanja pozicije *drugog* u vlastitoj kulturi. Tako je naznačena i potreba za istraživanjem ženske supkulture. Ovdje ću pripomenuti zbornike koji su u tom smislu afirmativni. U hrvatskoj etnologiji primjer izmijenjena očišta nalazimo u zborniku *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (1982). Zbornik je nastao kao rezultat prvog znanstvenog skupa kojemu je tema bila žena. Iako se klasična etnologija bavila ulogama i položajem žena u tradicijskim kulturama, nikad je nije percipirala izvan normativnog sustava koji je ženu vezivao uz kuću-kuhinju i crkvu. U većini svojih članaka zbornik se nije udaljio od takva poimanja, promatrajući ženu kao pripadnu isključivo privatnoj sferi. Deskriptivnim izričajem ponavljaju etnološke stereotipe ženskih uloga u životnim običajima (rođenje, udaja, smrt) ili u duhovnoj kulturi (u kojoj najčešće donosi zle proroke).

Ipak, od domaćih se autora izdvaja tekst Dunje Rihtman-Auguštin *O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadrugi* (1982:33-38). Propitujući odnos zamišljenog i ostvarenog reda na primjeru slavonske zadruge, autorica upućuje na sasvim drukčiju ulogu žena u seoskom gospodarstvu. Pristupom koji pripada feminističkoj emancipatorskoj težnji ka pisanju drukčije etnografije, ovaj je tekst naznačio prostor istraživanja ženske kulture u nas. Kritikom i reinterpretacijom vladajućeg pojmovnog aparata možemo ga ubrojiti u etnografsko pismo koje se naziva *antropologija žene*.

Osim spomenutog zbornika *Žena u seoskoj kulturi Panonije* i časopis Etnografskog muzeja u Splitu, *Ethnologica Dalmatica*, posvetio je jedan svoj broj (4-5, 1995/1996) kulturi žena Dalmacije. Iako sadrži niz zanimljivih podataka, teško bi se moglo reći da je teorijski afirmirao žensku problematiku. Tekst koji valja izdvojiti jest onaj Jadrana Kalea *Nadnaravni karakter žene ocrtan otočnim predajama šibenskog kraja* (83-107). U njemu se autor referira na feminističke antropologinje te unosi vizuru i takve moguće interpretacije svoje teme.

Najozbiljnija etnološka literatura temeljena na feminističkim teorijskim zasadima napisana je iz pera Lydie Sklevicky. Zalažući se za nužnost ženske perspektive (1996:155) u etnologiji, uvođenje kategorije roda i kritički odnos spram teorijskih pretpostavki, postavila je temelje za istraživanje ženskog identiteta unutar etnološkog istraživanja. Njezini radovi skupljeni i uređeni nakon njezine prerane smrti u knjizi *Konji, žene, ratovi* (1996) sustavna su analiza položaja i uloge žena u našem društvu.

Etnografija rata i antropologija žene, nastale kao posljedica postmodernističkih razmišljanja o smislu vlastita istraživanja i pisanja, ali i ratne zbilje koja je pred etnologe stavila niz emocionalnih i osobnih znanstvenih angažmana, ravnopravno uključuju osobno iskustvo i svijest o spolnoj, rodnoj, kulturnoj i etničkoj prepletenosti. Gotovo najveći doprinos etnografije rata u teorijskom je smislu pomak od kolektivnog identificiranja ka suvremenim koncepcijama antropološke teorijske misli koje uvažavaju i identitet pojedinca/ki. Zbornici *Fear, Death and Resistance* (1993) i *War, Exile, Everyday Life* (1996) primjer su angažiranog djelovanja onako kako to očekuje feministička postmoderna misao, iako intencija zbornika nije primarno feministička.

Danas se etnologinje i folkloristkinje, svjesne zanimljivosti koje nudi ženska etnološka tematika, sve više okreću feminističkoj teoriji, usvajajući ili se kritički odnoseći spram nje. Kao još neotkriveno blago to područje znanstvenog istraživanja nudi neiscrpan izvor arhivskog "kopanja", reinterpretacije, pitanja odnosa i moći te priključak stvarnijoj slici vlastite kulture⁹.

FEMINISTIČKA METODOLOGIJA I EPISTEMOLOGIJA

Usporedno s razvojem feminističke antropologije traje i polemika oko feminističke metodologije, a na nju se nastavlja i pitanje epistemologije. Zajedno s kritikom univerzalističke teorije pojavljuje se i kritika samog istraživačkog procesa. Ponovno su se oglasile antropologinje i feministkinje Trećega svijeta, smatrajući da metodologija nije primjenjiva *na i za* sve žene. Prigovorile su da se bjelkinje na terenu odnose prema kazivačicama kao prema egzotičnim objektima koje treba istražiti samo zato jer su žene. Predmijevana feministička potpora i razumijevanje često se gubilo u akademskom zahtjevu za objektivnim i zanimljivim istraživačkim projektom. Nezadovoljne takvim pristupom istraživanju ženske problematike, nezapadnjakinje su ga nazvale "metodološkim feminocentrizmom" (Warren prema Wolf, 1996:2).

Otvorila su se mnoga pitanja, feministička dvojba oko terenskog rada potakla je znanstvenice da razmisle o naoko neupitnim postulatima znanstvenog istraživačkog posla. Koja su glavna obilježja feminističke metodologije? Kakvo znanje zanima feminističku antropologiju i što korisno može donijeti antropologiji općenito?

⁹ U zborniku *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in den Neunzigern* (ur. Jasna Čapo Žmegač, Reinhard Johler, Sanja Kalapoš, Herbert Nikitsch), Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, Wien, 2001. unutar sklopa tematski složenih bibliografskih jedinica dio se odnosi i na niz hrvatskih tekstova kojima su teme odnosi među spolovima i spolne uloge. Sve je veći broj i magistarskih radova i disertacija koje upotpunjavaju sve bogatiju građu o temi koju u ovome radu predstavljam.

Antropološka i etnografska istraživanja koriste se raznim tehnikama istraživanja, no možemo ih sažeti u tri glavne kategorije: slušanje kazivača, promatranje ponašanja i provjeravanje povijesnih i etnografskih podataka i snimaka.

Feminističke se istraživačice također koriste ovim pristupima terenskom radu. *Malestream* istraživanja, kako ih naziva Sandra Harding, imaju tradicionalan pristup terenskom istraživanju koje isključuje emocije istraživača iz rezultata istraživanja. Ona smatra da valja koristiti svaku metodu koja će pridonijeti da dođemo do podataka koji će okriti žene u životu zajednice, ali s uključivanjem specifičnih feminističkih zahtjeva (Harding, 1987:2). Ann Okley konvencionalni intervju opisuje kao "maskulinu fikciju", gdje se podaci skupljaju mehanički, bez prave interakcije kazivača i ispitivača¹⁰.

Ono što razlikuje feminističko istraživanje od ostalih je u prvom redu metodologija istraživanja, smatra Susan Harding (1987). Feministkinje smatraju da se iz tradicionalnih teorija ne može iščitati stvarno sudjelovanje žena u društvenom životu te je njihova primarna zadaća stvoriti novu metodologiju temeljenu na životnom iskustvu i kazivača i ispitivača. Unutar takve metodologije važno mjesto zauzima kategorija roda i rodni odnosi kao društveno konstituirani i povijesno specifični oblici ljudskog djelovanja. Analitička se pozornost nastoji preusmjeriti na kazivačicu, ali i na ispitivačicu i njezinu ulogu¹¹. U takvu pristupu ključan je element refleksivnosti. Stavljanje ispitivačice na mjesto istraživanog subjekta čini građu emocionalno "napunjenom" jer se osjećaji znanstvenice inkorporiraju u proces istraživačkog rada. Osim toga, rasprave o refleksivnosti jedan su od razloga zašto je moguće govoriti o feminističkim metodologijama. Naime, istraživačice su bile podijeljena mišljenja je li refleksivnost izum feminističke terenske prakse ili je baštinjen i malo moderiran za drukčije terenske optike, one ženske.

Pluralnost očista, kojom se teoretizirala refleksivnost, pokazala se plodnom za razvoj ove grane unutar antropologije. S jedne je strane obogatila feminističku metodologiju raznovrsnim inspirativnim pristupima, a s druge, omogućila postojanje posebne feminističke paradigme.

Sljedeće važno metodološko područje jest politička angažiranost, jer koliko god ustrajavali na objektivnom znanstvenom pristupu istraživače je nemoguće "očistiti" od njihovih vizija, stavova, stereotipa i političkih preferencija. Feministička antropologija

¹⁰ Intervjui rađeni na muški način, kako su opisani u udžbenicima mainstream metodologije, smatraju se mehaničkim instrumentima prikupljanja podataka u kojem jedna osoba postavlja pitanja, a druga na njih odgovara; intervjuirani se karakteriziraju kao pasivni, a oni koji intervjuiraju reducirani su na ulogu postavljача pitanja i proizvođača izvještaja (Lentin, 1993:127).

¹¹ Najbolja feministička analiza ide korak dalje od ovih inovacija po pitanju predmeta istraživanja i to na krucijalan način: ona insistira da ispitivač sam/a bude postavljen na isti nivo kao i očevdan predmet istraživanja te na taj način obnavlja čitav proces istraživanja i prisiljava na pomnost u prikazivanju rezultata istraživanja. Tj. pretpostavke o klasi, rasi, kulturi i rodu, vjerovanja i ponašanje istraživačalice moraju biti postavljene u okvir slike koju on/ona namjerava ocrtati. Ovo ne znači da se prva polovina istraživačkog izvještaja treba baviti jedino traženjem duše (premda tu i tamo traženje duše od strane istraživača ne može škoditi!). ... Stoga nam se istraživač ne čini nevidljivim, anonimnim autoritativnim glasom, već kao stvarna povijesna ličnost s konkretnim, specifičnim željama i interesima (Harding, 1987:9).

se od početka imenuje politički svjesnom antropologijom, odnosno, onom koja ne prikriva činjenicu da u naše istraživanje unosimo vrijednosne sudove svojstvene našoj sredini, kao i odnose moći. Mi unosimo dio kolektivnog identiteta kojem pripadamo i on postaje prizma kroz koju razumijemo svijet naših kazivača. Ako je svako istraživanje jednim svojim dijelom političko, onda feministkinje smatraju da je važno da bude emancipatorno, da omogućuje promjene i kreira društvo koje odražava svu ljudsku raznolikost. U smislu takve raznolikosti žena se promatra kao punopravni aktivni kreator, ali i interpretator socijalnih procesa.

Osnovne razlike feminističke metodologije od ostalih mogu se sažeti u nekoliko elemenata:

1. feminističko istraživanje se temelji na ženskom iskustvu društvenog i osobnog života; žensko iskustvo se tretira kao znanstveni izvor;
2. prepoznaje se rod i rodni odnosi kao društveni konstrukti;
3. refleksivnost i intersubjektivnost su važni elementi istraživanja u kojima istraživač/ica postaje predmet istraživanja kao i kazivač/ica;
4. emancipacija: dijaloški temeljenim istraživanjem odvija se interakcija koja donosi dvostruku viziju stvarnosti, i za znanstvenice i za sve ostale žene (Shields i Dervin prema Lentin, 1993:125).

Poput metodologije i epistemologija tradicionalnih znanstvenih disciplina isključivala je ženu kao agensa znanja. Dvije su struje feministkinja raspravljale o mogućoj epistemologiji. Feminističke empiričarke smatraju da postojeće metodološke norme znanstvenog istraživanja podržavaju seksističke i androcentrične predrasude te uvažavaju isključivo muško znanje za potvrdu ili negiranje znanstvenih hipoteza (vidi Richards, 1982).

Standpoint teorije, pak, definiraju znanje kao posljedicu iskustva. Smatraju da je za feminističku "borbu" protiv muške dominacije važno žensko iskustvo, koje se mora uzeti u obzir glede stvarnije slike socijalnog svijeta (Nancy Hartsock, Sandra Harding, Jane Flax, Hilary Rose).

Ove su dvije teorije u opreci s feminističkim postmodernizmom. Teoretičarke postmodernizma duboko sumnjaju u mogućnost univerzalnih mišljenja, znanosti, jezika. Postavljaju pitanje je li moguća feministička znanost koja očekuje "istinitu priču" o ženskoj opresiji i iskustvu? *Iz ove perspektive, ne postoji feministička znanost, sociologija, antropologija ili epistemologija, već samo mnoge priče različitih žena koje pričaju o različitim znanjima koje posjeduju* (Harding, 1987:187).

No, bez obzira na teorijske postavke, većina je feministkinja sklona kvalitativnom istraživanju. Usmena povijest (oral history) i životopisi (life history) načini su kojima žele prenijeti ženske riječi i živote, sa što manje uredničkih intervencija. Kao tehnike istraživanja koriste se otvoreno-zatvoreni, polustrukturirani intervjui u kojima kazivačica može ispričati i ono što nismo namjeravali pitati, sama utjecati na razvoj razgovora bez našeg sugeriranja odgovora. Opravdanje za takav izbor tehnike pronalaze u

argumentu da se žene osjećaju važnima kad su kazivačice te se tako jača njihova samosvijest. Međutim, i takva je slika o terapeutskoj koristi razgovora o životu kritizirana. Mnoge feministkinje su se upitale koliko etnografsko istraživanje stvarno pridonosi osnaživanju kazivačica. No, usmena povijest i životopis i dalje ostaju najbolji načini prikupljanja ženskog znanja i iskustva, bilo ono kolektivno ili pojedinačno.

Malo koja metoda uspijeva zatomiti moć koju posjeduje ispitivač i koja može biti velika prepreka u istraživanju. Moć koja se, pak, teško može prikriti dolazi uglavnom naknadno, u analizi i interpretaciji građe. Feministkinje stoga predlažu da se rezultati istraživanja dijele s ostalim znanstvenicima, ali i kazivačicama, da se uvede koautorstvo s kazivačicama, te da tekst uvijek vrati natrag kazivačici (Wolf, 1996:32-33).

LITERATURA I IZVORI

AMOS, Valerie, PARMAR, Pratibha (1984): Challenging imperial feminism. *Feminist Review* 17, str. 3-19.

BHAVNANI, Kum-kum, Coulson, Margaret (1986): Transforming socialist-feminism: the challenge of racism. *Feminist Review* 23, str. 81-92.

BRAJDOTI, Rosi [Rosi Braidotti] (1995): Politika ontološke razlike. *Ženske studije*, časopis za feminističku teoriju br. 1, Centar za ženske studije, Beograd, str. 73-90.

BRATTON, Angela: www.indiana.edu/wanthro/fem.htm.

BRIGGS, Jean (1970): *Never in Anger: Portrait of an Eskimo Family*. Harvard University Press, Cambridge.

BUTLER, Judith (2000): *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzija identiteta*. Ženska infoteka, Zagreb.

CAPLAN, Patricia, BUJRA, Janet M. (1979): *Women United, Women Divided: Comparative Studies of Ten Contemporary Cultures*. Indiana University Press, Bloomington.

COLE, Sally (1996): Taming the Shrew in Anthropology: Is Feminist Ethnography "New" Ethnography. U: ur. Sally Cole i Lynne Phillips, *Ethnographic Feminism. Essays in Anthropology*, Carleton University Press, Carleton, str. 185-205.

DE BOVOAR, Simon [Simone de Beauvoir] (1982): *Drugi pol I/II*. BIGZ, Beograd.

ELAM, Diane (1994): *Feminism and Deconstruction*. Routledge, London - New York.

ETHNOLOGICA DALMATICA (1995/1996): 4-5, Etnografski muzej, Split.

FEAR, DEATH AND RESISTANCE. *An Ethnography of War: Croatia 1991-1992* (1993): ur. L. Č. Feldman et al, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

FRANK, Geyla (1995): *The Ethnographic Film of Barbara G. Myerhoff: Anthropology, Feminism, and the Politics of Jewish Identity*. U: ur. Ruth Behar et al., University of California Press, Berkeley, Los Angeles - London, str. 207-232.

FRASER, Nancy, NICHOLSON, Linda J. (1999): Društvena kritika bez filozofije: susret feminizma i postmodernizma. U: ur. Linda J. Nicholson, *Feminizam/Postmodernizam*, Liberata i Centar za ženske studije, Zagreb, str. 23-38.

HARDING, Sandra (1987): Conclusion: Epistemological Questions. U: ur. Sandra Harding, *Feminism & Methodology*, Indiana University Press, Bloomington - Indianapolis, str. 181-190.

HARDING, Sandra (1987): Introduction: Is there a Feminist Method? U: ur. Sandra Harding, *Feminism & Methodology*, Indiana University Press, Bloomington - Indianapolis, str. 1-14.

HARDING, Sandra (1999): Feminizam, znanost i kritike prosvjetiteljstva. U: ur. Linda J. Nicholson, *Feminizam/Postmodernizam*, Liberata i Centar za ženske studije, Zagreb, str. 76-95.

HARTSOCK, Nancy (1999): Foucault o moći: teorija za žene? U: ur. Linda J. Nicholson, *Feminizam/Postmodernizam*, Liberata - Centar za ženske studije, Zagreb, str.139-154

HERNÁNDEZ, Graciela: Multiple Subjectivities and Strategic Positionality: Zora Neale Hurston's Experimental Ethnographies. U: *Women Writing Culture*, ur. Ruth Behar et al., University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, str. 148-165.

HOOKS, Bell (1982): *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*. Pluto Press, London.

IRIGARAY, Luce (1999): *Ja, ti, mi. Za kulturu razlike*. Ženska infoteka Press, Zagreb.

KALE, Jadran (1995/1996): Nadnaravni karakter žene ocrtan otočnim predajama šibenskog kraja. *Ethnologica Dalmatica* 4-5, Etnografski muzej, Split, str. 83-107.

KAŠIĆ, Biljana (1998): Javni identiteti: nelagode oko konstitucije subjekta. *Treća, Časopis centra za ženske studije* vol. 1 br. 1., Zagreb, str.13-19.

LEACOCK, Eleanor B. (1981): *Myths of Male Dominance*. Monthly review Press, New York.

LENTIN, Ronit (1993): Feminist Research Methodologies - A Separate Paradigm? Notes for a Debate, *Irish Journal of Sociology* vol 3., str. 119-138.

MINH-HA, Trish (1987): Difference: a special Third World women issue. *Feminist Review* 25, str. 5-22.

MOORE, Henrietta L. (1994): *A Passion for Difference*. Polity Press, Cambridge.

MOORE, Henrietta L. (1995): *Feminism and Anthropology*. Polity Press, Cambridge.

ORTNER, Šeri [Ortner Sherry] (1983): Žena spram muškarca kao priroda spram kulture? U: ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, *Antropologija žene*, Prosveta, Beograd, str. 152-183.

PAPIĆ, Žarana, Sklevicky Lydia (1983): Antropologija žene - novi horizonti. Analize polnosti u društvu. U: ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, *Antropologija žene*, Prosveta, Beograd.

PAPIĆ, Žarana (1997): *Polnost i kultura*. XX vek, Beograd.

PATEMAN, Carole (1998): *Ženski nered*. Ženska infoteka Press, Zagreb.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1982): O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi. U: *Žena u seoskoj kulturi Panonije*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, str. 33-38.

SAWICKI, Jana (1991): Foucault and Feminism. Toward a Politics of Difference. U: ur. Mary Lyndon Shanley i Carole Pateman, *Feminist Interpretations and Political Theory*, The Pennsylvania State University Press, str. 217-231.

SCHLEGEL, Alice (1977): Male and Female in Hopi Thought and Action. U: ur. Alice Schlegel, *Sexual Stratification: A Cross-Cultural View*, Columbia University Press, New York.

SKLEVICKY, Lydia (1996): *Konji, žene, ratovi*. Ur. Dunja Rihtman-Auguštin, Ženska infoteka, Zagreb.

THIRD SEX THIRD GENDER, BEYOND SEXUAL DIMORPHISM IN CULTURE AND HISTORY (1996): ur. Gilbert Herdt, Zone Books, New York.

WAR, EXILE, EVERYDAY LIFE: CULTURAL PERSPECTIVES (1996): ur. Renata Jambrešić Kirin et al, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

WOLF, L. Diane (1996): Situating Feminist Dilemmas in Fieldwork. U: ur. Diane L. Wolf, *Feminist Dilemmas in Fieldwork*, Westview Press, Boulder i Oxford, str. 1-55.

WOMEN WRITING CULTURE (1995): ur. Ruth Behar i Deborah A. Gordon, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

ŽENA U SEOSKOJ KULTURI PANONIJE (1982): Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb.

FEMINIST ANTHROPOLOGIC CRITIQUE: FROM UNIVERSALISM TO DIFFERENCE

Summary

The paper presents an overview of the development of feminist anthropology from the time of its institutionalization, attempting at depicting the variety of theories and ethnographic practices. The feministically oriented female anthropologists question the dominant model of research and develop a critique of sexism in science. By introducing the perspective of manifoldly constructed seks - the perspective of gender - female scholars have contributed to the post modernist transformation of social disciplines and have opened a series of new or neglected methodological issues. At the same time, different theoretical thoughts and attempts at making a different epistemology are created within the feminist corpus itself. The feminist scientific paradigm has divided into two opposite groups when discussing the terms of universality and difference, essentialism and deconstructivism, and the introduction of the term gender. Today, we speak of the feminist ethnographies and recognize the different approaches or needs of the female researchers and the female informants.

Keywords: gender; essentialism vs deconstructivism; feminist methodology